

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію Клименко Олени Юріївни
«Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей
у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність теми дисертаційного дослідження

Сьогодні, коли трансформаційні процеси в українському суспільстві набули кризового характеру та супроводжуються гострими конфліктами у всіх сферах життєдіяльності, інтерес до формування й розвитку наступних поколінь набуває особливого значення. Культивуючи дитинство суспільство намагається спроектувати своє майбутнє, а тому бере на себе відповідальність щодо забезпечення належних умов для життєдіяльності дітей, здійснюючи вплив на них або безпосередньо через інститути виховання та освіти, або опосередковано через інститути сім'ї, держави, права. На сучасному етапі розвитку українського суспільства створюється нові – європейські орієнтири, які впливають на перегляд законодавчих норм захисту прав дітей та соціальних стандартів їх забезпечення, в основу яких покладено свободу особистості, пріоритет сімейних форм виховання, первинність інтересів дитини в освітніх процесах. Зазначені тенденції зумовили й збільшення уваги науковців, зокрема соціологів, до проблем соціального захисту дітей в українському суспільстві.

Одним із перспективних напрямів саме соціологічних досліджень є вивчення особливостей соціального захисту дітей в кризових ситуаціях. Саме цьому питанню присвячена дисертаційна робота Клименко О. Ю., актуальність якої зумовлена ще й тим фактом, що системна інституційна криза охопила не тільки українське суспільство, а й світове співтовариство та створила умови для виникнення та поширення таких досить нових явищ як соціальне відчуження дитини, соціальне сирітство, вимушені сепарація та депривація. Передумови виникнення зазначених явищ криються в тому, що

сім'я в кризових умовах втрачає можливість не тільки виконувати свої безпосередні функції, але й можливість задовольняти базові потреби дітей, а тому нерідко сама створює умови небезпечні для їх життя та повноцінного розвитку.

Отже, актуальність теми дисертації зумовлена реаліями сьогодення, в яких поза увагою дослідників залишаються процеси зміни принципів, методів та форм соціального захисту дітей, на динаміку яких впливають кризові ситуації. Тому звернення автора дисертації до проблем дослідження особливостей інституціоналізації соціального захисту дітей в українському суспільстві безперечно заслуговує на схвалення.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність. Підхід дисертантки до вирішення проблем інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях відзначається фундаментальністю, ґрунтовністю дослідження. Вдало сформульовані О.Ю.Клименко мета і завдання дослідження, які відповідають заявленій темі і логічно вибудовані з тим, щоб виокремлене проблемне поле наукових дискусій стосовно соціального захисту дітей було представлене комплексно і системно. Обґрунтованість, глибина занурення у теоретичні проблеми сучасної соціології дитинства дозволили створити авторську теоретичну концепцію нетипового дитинства. Теоретичні висновки дисертантки тісно пов'язані з результатами як її власних прикладних досліджень, так і тих, в яких вона приймала безпосередню участь, є достовірними та науково обґрунтованими.

Оцінюючи найважливіші здобутки дисертаційного дослідження, варто вказати на наступні результати, що є концептуальним стрижнем дослідження і мають вагому наукову новизну.

Так, автор дисертації вперше у вітчизняній соціологічній науці пропонує власне визначення таких понять як «нетипове дитинство», «кризова ситуація», виявлено особливості функціонування механізмів формування нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях, зокрема вимушені соціальна деривація та сепарація.

Розроблено соціологічну концепцію інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, основні положення якої сформульовані на засадах поєднання соціокультурного, соціально-економічного, соціально-психологічного та соціально-педагогічного підходів.

Виокремлено ознаки, що характеризують специфіку процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві.

Виявлено особливості функціонування механізмів нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях.

Удосконалено теоретичні засади моделі соціального захисту дітей в Україні завдяки їхньому доповненню авторською концепцією, що дозволило встановити амбівалентний характер неблагополуччя дітей, пов'язаний з низкою соціально-психологічних, соціально-економічних та соціально-культурних чинників.

Теоретичні висновки, яких дійшов дисертант, створюють наукову базу для подальших досліджень у таких наукових галузях як соціологія дитинства, соціологія соціальної роботи та соціологія управління, а також для здійснення нового масиву емпіричних досліджень, що пов'язуються із соціологічним забезпеченням інституціоналізації соціального захисту дітей.

Слід відзначити обґрунтованість наведених дисертантом висновків, які базуються на грамотному використанні як загальнонаукових, так і соціологічних методів дослідження. Нове наукове знання отримано дисертантом за допомогою методів порівняння, аналізу та синтезу, індукції, дедукції, класифікації, моделювання, системного аналізу, аналогії. У межах дисертаційної роботи були застосовані кількісні та якісні методи отримання соціологічної інформації, зокрема глибинне інтерв'ю, опитування, аналіз документів та моніторинг висвітлення поточної ситуації засобами масової інформації й інформаційними агентствами мережі Інтернет, забезпечили систематичний збір даних про дітей з нетиповим дитинством, особливостей, проблем, що виникають перед ними в умовах кризових ситуацій та складностей інституціоналізації соціального захисту дітей в Україні. Автор

використовувала також математико-статистичні методи, зокрема, кластерний, кореляційний, порівняльний аналіз та ранжування. Все це дозволило провести ґрунтовний, як теоретичний, так і емпіричний аналіз наукової проблеми.

Структура дисертаційної роботи відповідає завданням, що їх накреслив автор, а її основний зміст вдало викладено, що дозволило досягти поставленої мети. Її складовими є вступ, п'ять розділів з висновками за кожним з них та загальні висновки.

У вступі обґрунтовується об'єкт та предмет дослідження, визначаються дослідницькі завдання, висвітлюється наукова новизна роботи, окреслюються методологічні засади, методи дослідження та характеризується емпірична база й її практична значущість.

Перший розділ присвячено аналізу теоретико-методологічних засад вивчення особливостей становлення та розвитку соціального захисту дітей. Окремої уваги заслуговує детальне висвітлення автором категоріально-понятійного апарату завдяки якому в рамках міждисциплінарного дискурсу проаналізовано такі поняття як «діти» (С. 25), «дитинство» (С. 26), «соціальний захист» (С. 31). У роботі встановлено певну залежність форм сприйняття світом дорослих дитини та механізмів залучення її до суспільного життя від рівня розвитку суспільства (С. 22-25). Наукову цінність представляє загальний аналіз існуючих концепцій та парадигм щодо вивчення дітей та дитинства, яких автором було виділено дев'ять (С. 37-46). Крім того, окреслено здобутки, проблеми та перспективи розвитку соціології дитинства щодо дослідження дітей в кризових ситуаціях в умовах модернізації вітчизняної освіти кінця ХХ - початку ХХІ століття, специфічної трансформації споживчих цінностей і міжкультурних комунікацій. Отже, головним вектором соціології дитинства, визначеним в роботі Клименко О. Ю. для соціології дитинства, є аналіз парадоксу, зміст якого полягає в тому, що, з одного боку, педагоги та психологи визнають значимість і важливість індивідуального розвитку в просторі дитинства, наголошуючи на ідеї самоцінності дитини, з іншого, соціологи сприймають дитинство як

період підготовки особистості до «нормального» дорослого життя. Тому вивчення шляхів інституціоналізації системи соціального захисту дітей в Україні дозволило виокремити два основних її етапи становлення (С. 68, 71) та їх напрями (С. 72-73).

Другий розділ дисертаційного дослідження дає повне уявлення про класичні моделі міжнародного досвіду соціального захисту дітей, організація якого є невід'ємним аспектом соціальної політики сучасних розвинених країн, особливо за умов глобальних трансформацій. Аналіз особливостей солідарної моделі, зроблений на засадах французької школи солідаризму Е. Дюркгейма, дозволив автору виділити й описати механічний (С. 92-99) та органічний (С. 82-91) типи, взявши за основу класифікації наявності чи відсутності принципу індивідуалізму в суспільстві. Висвітлення витоків та ключових складових ліберальної моделі сприяло виокремленню консервативного, бісмарківського та соціально-демократичного типів систем соціального захисту дітей в країнах Європи на засадах «адресності допомоги» та жорсткого розмежування питань соціальної політики та економіки. Це дозволило прийти до висновку, що Західноєвропейське суспільство підтримує лише ті категорії громадян, які не мають жодних інших прибутків окрім державної допомоги. Цікавим для подальших соціологічних досліджень є порівняльний аналіз переваг, можливостей та недоліків патерналістської моделі, концепція якої складається з суперечностей закладених в клієнтурних стосунках між такою соціально незахищеною категорією як діти, а от же її залежністю від державної політики й від ставлення громадянського суспільства. Особливу увагу Клименко О. Ю. звертає на неоднорідність патерналізму, як однієї з концепцій турботи держави про своїх громадян, виділяючи дві його крайні форми – патроніальний (суспільний) (С. 125-130) та клієнтурний (С. 132-140), залежно від ставлення до об'єкта соціальної допомоги, змальовуючи їх на прикладах Російської Федерації та Японії.

У третьому розділі розкрита соціальна зумовленість захисту такої категорії як діти, що набула особливої актуальності для українського

суспільства після вибору європейського вектору розвитку в рамках якого найважливішим завданням для держави стало створення сприятливих умов для гідного виховання та повноцінного розвитку наступних поколінь. У зв'язку з цим, проведений автором аналіз дітей як суб'єктів соціальних змін та об'єктів соціального захисту (С. 149-150) дав можливість критично поглянути на процеси їх адаптації, індивідуалізації та інтеграції в життя суспільства (світу дорослих) в контексті існуючих концепцій соціалізації та виділити три ключові фази становлення дитини в суспільстві (С. 157). У цьому контексті необхідно говорити про стратегічну важливість розвитку інклюзивної соціальної політики в Україні, яка б визначила наявність інтересу до інтеграції дитини в життя суспільства як із сторони державних службовців – чиновників соціальних служб, так і науковців. Соціологічний вимір системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях дозволив авторові проаналізувати основні стандарти, що діють в Україні, систему соціальних служб (С. 201), що реалізують державну політику в зазначеній царині суспільного життя (С. 204) та охарактеризувати існуючу мережу спеціалізованих закладів підпорядкованих Державній соціальній службі для сім'ї, дітей і молоді (С. 206).

У четвертому розділі було визначено поняття «нетипове дитинство» (С. 242-243), виділені ключові чинники його формування та виокремлено характерні для нього особливості; а також обґрунтовано необхідність створення нових технологій соціального захисту дітей з нетиповим дитинством. Цікавим для розвитку соціології дитинства є аналіз кризових ситуацій як ключового фактору формування нетипового характеру перебігу дитинства (С. 227-228). Особливу увагу Клименко О. Ю. приділяє вивченню проблеми формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством в кризових ситуаціях, оскільки різке погіршення економічної ситуації в країні, довготривале ведення антитерористичної операції на Донбасі негативно позначилися саме на добробуті сімей з дітьми (С. 267). Оскільки ситуація щодо правового та соціального захисту дітей, які перебувають на окупованих територіях, узагалі залишається не вирішеною. За таких умов беззаперечним

є процес утрати соціального капіталу наступними поколіннями, а для України, в найближчій перспективі, набуде актуальності питання отримання батьківського капіталу. Враховуючи значущість зазначеної проблематики для українського суспільства, досить доцільним в роботі є висвітлення особливостей організації соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту на прикладах Ізраїлю та Іраку (С. 279-288).

П'ятий розділ присвячено комплексному дослідженню практики вирішення проблем соціального захисту дітей, що потрапили до кризових ситуацій в Україні, та визначенню ролі соціологічного супроводу в роботі соціальних служб з зазначеними категоріями громадян. Висвітлення недоліків вітчизняної нормативно-правової системи в комплексі з порівняльним аналізом міжнародних стандартів дотримання прав дітей, закріплених у XX ст., сприяло виявленню прогалин в Українській законодавчій базі (С. 301). У цьому контексті досить доцільним є висвітлення автором дисертації ролі інституту Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (Омбудсмена), одним з основних завдань якого є моніторинг стану дотримання прав дитини, результати аналізу роботи якого були детально проаналізовані (С. 302-304). Окрему увагу Клименко О. Ю. приділила дослідженню специфіки соціалізації та інтеграції в суспільство дітей з обмеженими можливостями (С. 314-323), порівнянню життєвих траєкторій дітей-сиріт та усиновлених дітей (С. 324-335), висвітленню труднощів соціального захисту дітей-вулиці (С. 336-345), визначенню життєвих стратегій дітей тимчасово переміщених осіб із зони АТО (С. 346-356).

Висновки в дисертаційній роботі викладені за логікою висвітлення завдань, що вирішувалися автором, та презентують достатньо повно результати проведеного наукового дослідження. Основний обсяг дисертації складає 366 сторінок, що відповідає існуючим вимогам. Перелік використаних джерел налічує 440 найменувань, з них 60 – іноземних (англомовні).

Дисертаційна робота та автореферат написані з використанням наукового стилю мовлення, що відповідає вимогам до дисертацій на здобуття

наукового ступеня доктора наук. Зміст роботи свідчить про глибокий рівень обізнаності автора по проблемі дослідження, демонструє його високий науковий рівень і здатність презентувати результати власних досліджень. Викладення отриманих Клименко О. Ю. наукових положень та висновків є логічним, послідовним, чітким та змістовним.

Таким чином, рівень систематизації та аналізу соціологічних даних, ступінь узагальнення інформації свідчать про належну дослідницьку кваліфікацію Клименко Олени Юріївни та підтверджують її фахові компетентності.

Аналіз структури та змісту дисертації Клименко О. Ю. «Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві» дає підстави констатувати, що *дисертаційна робота має усі ознаки спеціальності 22.00.04 – «спеціальні та галузеві соціології».*

Міркування про ***значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання*** зводяться до наступного. Основні положення, висновки й пропозиції, котрі містяться в дисертації Клименко О. Ю., можуть бути використані при проведенні відповідних соціологічних досліджень процесу інституціоналізації соціального захисту, а також дають можливість виокремити його особливості в кризових ситуаціях. Сформульовані в роботі висновки сприятимуть розвитку таких напрямів наукового знання, як соціологія дитинства, соціологія соціальної роботи та соціологія управління. Результати дисертаційного дослідження, на наш погляд, можуть бути широко використані для розробки та викладання таких навчальних дисциплін, як «Соціологія дитинства», «Соціологія молоді», «Соціологія соціальної роботи», «Соціологія управління», «Соціологія особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами визначається виконанням дисертації в межах науково-дослідної роботи кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Розвиток сучасного українського

суспільства: соціологічний та політологічний виміри» (номер державної реєстрації 0115U00604, науковий керівник — доктор соціологічних наук, проф. В. Бурега, термін виконання — з 25.02. 2015 р. по 31.12. 2020 р.) та роботи кафедри соціології управління Донецького державного університету управління «Сучасні суспільні проблеми в соціологічному вимірі» (01.03. 2011 р. — 31.12. 2015 р., номер державної реєстрації 0111U000862, науковий керівник — проф. В. Бурега)

Повнота викладу результатів в опублікованих працях

За темою дисертації авторкою опубліковано 38 наукових праць, з яких: одноосібна монографія та розділи в колективній монографії, 23 статті у наукових фахових виданнях України з соціологічних наук, 6 статей в іноземних виданнях, 7 статей і тез конференцій, форумів, конгресів. Отримані О.Ю.Клименко наукові результати повністю відповідають заявленій спеціальності. Спрямованість науково-практичних конференцій, де відбувалася апробація дисертаційного дослідження, характер періодичних видань, статей і монографій дисертантки, в яких відображено положення дисертації і результати проведених досліджень, мають безпосереднє відношення до проблематики, розглянутої в дисертації, а саме до процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві.

Таким чином, дисертація пройшла належну апробацію; вона є самостійною науковою працею, що має завершений характер. У тексті автореферату відображено основні положення, зміст, результати і висновки здійсненого О.Ю.Клименко дисертаційного дослідження. Аналіз дисертації та автореферату свідчить про те, що у процесі написання докторської роботи матеріали кандидатської дисертації здобувачем не використовувались.

Дискусійні положення та зауваження

Оцінюючи докторську дисертацію О.Ю.Клименко як роботу завершену, підготовлену на високому науково-теоретичному рівні, практично-орієнтовану для вирішення проблем соціального захисту дітей, які опинились в кризових ситуаціях, на рівні державних структур, громадських організацій,

соціальних спільнот, вважаю за необхідне висловити деякі зауваження та побажання:

1. На наш погляд, існує невідповідність між формулюваннями наукової проблеми дисертації у вступі до роботи і висновками дослідженнями, де теж йдеться про вирішення відповідної наукової проблеми. Так авторка зазначає у вступі: «... Разом з тим, аналіз існуючого наукового доробку свідчить про недостатній рівень дослідження особливостей соціального захисту дітей та створення системи його соціологічного супроводу в кризових умовах сучасного українського суспільства» (с.7). Натомість у Висновках зазначено, що: «У дисертації розв'язано наукову проблему — вивчення дітей з нетиповим дитинством обумовленим кризовими ситуаціями, що виникли в наслідок низки системних криз в сучасному українському суспільстві, ...». Яка ж наукова проблема є визначальною у дослідженні?
2. Прочитавши та проаналізувавши текст дисертації не можу погодитись із запропонованим формулюванням мети дослідження: «концептуалізація особливостей процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві» (с. 8). На мою думку, мова йде саме про особливості процесу інституціоналізації, виявлення і аналіз яких у порівняльному контексті передбачають також і концептуалізацію.
3. Окремим аспектом роботи є розгляд проблеми дослідження в межах соціології дитинства як теорії середнього рівня (підрозділ 1.3). У той же час питання соціального захисту дітей є предметом дослідження соціології соціальної роботи. Було б логічно хоча б окреслити точки перетину та розрізнення цих теорій, виходячи з того, що обидві знаходяться в межах вітчизняного соціологічного дискурсу на етапі становлення.
4. Серед ключових понять дослідження інституціоналізації соціального захисту дітей, що потрапили у кризову ситуацію автор

виділяє «дитинство», «нетипове дитинство», «соціальний захист дітей» та інші. На мою думку, доцільним було б залучення також і поняття «практики дитинства», що включає різноманітні, угрунтовані на поточних і перспективних інтересах дитини види самостійної діяльності, поведінки, досвіду і які формуються у процесі взаємодії із дорослими. Ці практики визначають характер дитинства, норми і девіації процесів життєдіяльності дітей, типи криз, поведінкові стратегії і т.ін.

5. Дещо неоднозначним є вибір теоретичної домінанти роботи. У третьому розділі (с.167) дисертант зазначає: «...концепція соціальних інститутів Т. Парсонса, розроблена в рамках структурно-функціональної парадигми надасть можливість найточніше проаналізувати такий соціальний інститут як соціальний захист дітей в Україні в кризових ситуаціях. Відповідно до цієї парадигми можна говорити про те, що інститути здійснюють координацію соціальних дій в соціальній системі, таким чином забезпечуючи її стаке функціонування.» Але ж мова йде про кризові ситуації, причому в межах всього суспільства, а отже і всіх соціальних інститутів. Можливо, більш аргументованим був би інституціональний вимір соціального захисту в межах конструктивістського підходу П.Бергера і Т.Лукмана?

Вищезазначені зауваження не впливають на загальну високу оцінку дисертаційного дослідження і стосуються радше рекомендаційної сторони чіткості прописування відповідних положень, аніж глибинної концептуальної критики.

Загальний висновок про відповідність роботи встановленим вимогам

Аналіз тексту дисертації, автореферату і публікацій дозволяє стверджувати, що пропоноване дослідження є самостійною, завершеною роботою, результати якої є актуальними, мають теоретичну і практичну цінність. Дисертантом продемонстровано широку обізнаність та високий

професійний рівень під час проведення дослідження, вільне володіння науковим апаратом і методикою наукового аналізу.

Автором підготовлена оригінальна, завершена, самостійна наукова праця, в результаті якої отримані результати, що характеризуються безперечною науковою новизною та вирішують важливу науково-практичну проблему.

Таким чином, дисертація Клименко Олени Юріївни «Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві», подана до захисту на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології, є самостійним науковим дослідженням, що повністю відповідає вимогам пп. 9, 11, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів» затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, (із змінами), а здобувач заслуговує присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент :

**доктор соціологічних наук, професор
завідувач кафедри галузевої соціології
факультету соціології
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка**

В.В.Чепак

ПІДПИС
ВЧЕНИЙ
КАРАУЛ
14.06

[Handwritten signature]